

УДК 37.014 (477) «1920/1939»

В.Д. Яремчук

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 20-30-і рр. ХХ ст.

Висвітлюються особливості державної політики, правові засади національної освіти в умовах українізації в Українській СРР, розвиток українського шкільництва, роль республіканських органів влади та союзного центру у цьому процесі.

Ключові слова: *нормативно-правові документи, національна політика, політика коренізації, українізація освіти, загальноосвітня школа, народна освіта, репресії.*

Освещаются особенности государственной политики, правовые основы национального образования в условиях украинизации в Украинской ССР, развитие украинского школьного дела, роль республиканских органов власти и союзного центра в этом процессе.

Ключевые слова: *нормативно-правовые документы, национальная политика, политика коренизації, украинизация образования, общеобразовательная школа, народное образование, репрессии.*

The peculiarities of the state policy, the legal basis of the national education under the conditions of the Ukrainisation in the Ukrainian Socialist Soviet Republic, the development of the Ukrainian school, the role of the Republican organs of power and the Union centre in this process are considered.

Key words: *normative-legal documents, national policy, the policy of rooting, Ukrainisation of education, general comprehensive school, public education, repression.*

Постановка проблеми. Сучасні умови державотворення немислимі без провадження державної політики щодо утвердження вітчизняної освіти, української за правовим статусом та за духом. Складний період становлення української освіти в умовах незалежності з 1991 р., на жаль, носить недостатньо послідовний і рішучий характер; спостерігаються неоднозначні рішення щодо двомовності в освіті, чи у виборі мови навчання; немає чіткого контролю за виконанням чинного законодавства України щодо освіти, викладання навчальних дисциплін, кадрового забезпечення у підготовці фахівців тощо. Не відбувається

формування відповідальності за нехтування чи незнання української мови державними службовцями.

На наш погляд, у часи становлення української радянської державності було чимало позитивного у вирішенні законних прав на національну освіту, життя корінної нації та тих, хто також населяв республіку. У цьому контексті видається винятково актуальним аналіз державно-правових проблем національної політики у галузі освіти в Україні у 20–30-х рр. минулого століття.

Стан дослідження. Вивчення історико-правових питань національної освіти, її невід'ємної складової – загальноосвітньої школи ще потребує свого ретельного дослідження. Як правило, вивчалася національна політика у галузі освіти в Україні через призму інститутів влади, вплив КПРС на розвиток школи. У цьому плані характерні дослідження М.М. Моторнюка, А.М. Мельниченка, В.Д. Мойсенка, О.В. Кузьминця, В.С. Плясовських. Посилений інтерес до проблеми національної освіти та культури у плані характеристики радянської тоталітарної системи маємо у працях В.Ф. Солдатенка, Ю.І. Шаповала, В.І. Марочко. Радянський вплив та політичний тиск на українську школу, освітанські традиції висвітлено у монографіях С.Д. Сворака, М.Г. Стельмаховича. Однак рідко хто безпосередньо звертався до правової характеристики державної політики щодо національної освіти в Україні. Лише у працях Л.І. Рябошапко знаходимо системний правовий аналіз питання права на освіту національних меншин тощо.

Можна констатувати, що ще й досі залишається невивченим з позицій юридичної науки значний пласт питань щодо національної освіти в Україні, правового статусу української школи в історії української державності, а також її вплив на правосвідомість громадян. Нагальна потреба такого дослідження в сучасних умовах полягає у виконанні державних завдань, що стосуються реформування як загалом правової, так і освітньої системи в Україні, а також у необхідності відсічі тим деструктивним силам, які стоять на позиціях сепаратизму та взагалі прагнуть до ліквідації української державності.

Виклад основних положень. З перших років радянської влади на Україні почало вирішуватися питання щодо ліквідації неписьменності населення як спадку минулого. Одночасно з ліквідацією неписьменності дорослого населення розгорталася становлення нової трудової школи. Однак розруха господарської системи як наслідок Першої світової війни, іноземної інтервенції і громадянської війни, тяжко позначилася на шкільному будівництві і на становищі дітей. На початку 20-х рр. в УСРР налічувалася величезна

кількість безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт (за різними даними їх було 1–1,5 млн. осіб) [1, с. 410].

Економічний хаос і криза 1921–1922 рр. привели заклади народної освіти до важкого стану. Вони майже повністю були зняті з державного бюджету і передані на місцеве забезпечення. А оскільки бюджет місцевих органів влади ще не зміцнів, різко зменшилася шкільна мережа і контингент учнів. Так, якщо в 1914/1915 навчальному році в Україні (в сучасних кордонах) налічувалося 26 069 загальноосвітніх шкіл, де навчалось 2 670,3 тис. учнів, у тому числі початкових шкіл – 25 106 (2 371,8 тис. учнів), неповних середніх – 386 (49,7 тис. учнів), середніх – 577 (185,8 тис. учнів), то в 1920/1921 навчальному році було 21 968 загальноосвітніх шкіл, де навчалось 2 023 688 учнів [1, с. 409].

За роки НЕПу, коли дещо поліпшилося економічне становище радянської держави загалом, поліпшилась і шкільна справа. З 1923 до 1926 року асигнування на освіту зросли майже в сім разів [2, с. 52].

Питання українського шкільництва розглядалися на різних рівнях державного і партійного керівництва. Ще в січні 1919 р. був створений Народний комісаріат освіти УСРР, введено обов'язкову початкову освіту для дітей шкільного віку. У березні 1920 р. у м. Харкові – столиці республіки відбулася перша всеукраїнська нарада з освіти, яка затвердила систему освіти Радянської України (туди входили дошкільні дитячі заклади, загальноосвітні школи, навчальні заклади нижчої, середньої і вищої професійної освіти, різні культурно-освітні установи для дорослих). 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР ввів обов'язкове вивчення української мови в школах з неукраїнською мовою навчання.

З 1920/21 навчального року в УСРР створено єдиний тип трудової семирічної школи з двома концентрами: до першого концентру входили 1–4-ті класи, до другого – 5–7-мі класи. Єдина трудова школа мала охопити дітей віком від 8 до 15 років.

22 листопада 1922 р. Президія ВУЦВК затвердила «Кодекс законів про народну освіту в УСРР», у якому було визначено завдання та структуру органів народної освіти, завдання загальноосвітніх шкіл, середніх і вищих професійних навчальних закладів. Ця робота здійснювалася разом з проведенням національної політики, що було зумовлено багатонаціональним складом населення республіки. На території України у 1925 р. мешкало: 22 219 206 українців, 2 052 929 росіян, 1 254 793 євреї, 320 972 німці, 238 930 молдаван, 222 877 поляків, 101 204 греки, 84 757 болгар, 13 756 білорусів, 8 986 чехів та ін. [3]. Конституція УСРР гарантувала усім рівні права, будь-яке обмеження рівноправ'я за національною ознакою переслідувалося за законом, а також закріплювала безумовну рівність усіх мов, якими розмовляло населення.

Початок цілеспрямованого періоду національного будівництва в радянських республіках накреслив у 1921 р. X з'їзд РКП(б), де було

визначено найближче завдання: «помочь трудовым массам невеликорусских народов догнать ушедшую вперед центральную Россию», зокрема, «розвить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке...» [4, с. 559].

Цій діяльності в Україні значною мірою сприяли рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.) про політику коренізації в усіх республіках [4, с. 716–717]. Справа в тому, що Союз РСР зіткнувся з гострою нестачею кадрів, котрі б володіли мовою народу, серед якого працюють. Політика коренізації передбачала підготовку і висування кадрів корінної національності. Як свідчить аналіз, коренізація, насамперед, стосувалася урахування національних факторів у підготовці, вихованні й висуванні кадрів корінної національності при комплектуванні партійного і державного апарату, а також громадських об'єднань, організацій мережі шкіл, закладів культури, науки, видання газет, журналів, книжок національними мовами. Фактично це була реалізація принципу коренізації апарату як вихідного принципу кадрової політики РКП(б).

В Україні процес коренізації здійснювався у формі українізації, яка проходила під керівництвом ЦК КП(б)У за всіма напрямками. Українізація подавалась як втілення національної політики Радянської влади з урахуванням економічних, соціальних, етнічних умов України, її історичних і культурних традицій, а також як втілення права українського народу на свою мову, на розвиток своєї соціалістичної державності і культури. Особливого розмаху цей процес набув з середини 20-х рр. На глибоке переконання І.М. Дзюби, українізація носила характер широкої політичної концепції [7, с. 150–151].

Дієвим початком українізації стало прийняття РНК УСРР декрету «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 р. Подальшими кроками щодо її правового запровадження стали такі нормативно-правові документи: спільний декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (серпень 1923 р.); декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату» (квітень 1925 р.); резолюція пленуму ЦК КП(б)У про українізацію партійного та профспілкового апарату (травень 1925 р.). У цих документах передбачались численні заходи, зокрема, щодо українізації державного управління, збільшення випуску українських підручників, видання загальноакадемічного словника української мови та термінологічних словників з окремих галузей науки. Планувався з 1 січня 1926 р.

перехід усіх державних установ і торгово-промислових підприємств на ведення діловодства винятково українською мовою.

А у декреті «Про практичні заходи по українізації радянського апарату», прийнятому РНК УСРР від 16 липня 1925 р., урегулювалися питання роботи створеної при РНК УСРР Центральної всеукраїнської комісії для керівництва українізацією радянського апарату та аналогічних губернiальних, окружних і відомчих комісій. На них було покладено обов'язок перевірки знань української мови працівниками державних установ, організація курсів з її вивчення. Всі державні установи повинні були брати на роботу лише осіб, які мали спеціальне посвідчення про знання української мови, підписане головою комісії з українізації в установі, де службовець склав відповідний іспит.

Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. підтвердив конституційну рівноправність мов усіх національностей, які населяють територію України. Водночас у декреті вказувалося на необхідність «зосередити увагу держави на поширенні знання української мови... внаслідок відносно слабого розвитку української мови і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу – життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови»; наголошувалося «вибрати як переважаючу для офіційних зносин українську мову» [7, с. 243–244]. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях кожному громадянину надавалось право вільно говорити рідною мовою.

Становище національних меншин в Україні неодноразово обговорювалось на з'їздах Рад, а на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад (січень 1924 р.) у резолюції на доповідь уряду республіки було записано: «Доручити Уряду владно провести в життя намічені програми культурного будівництва і розвитку української культури...» [7, с. 143–144]. І це була не просто декларація.

Велику роботу було здійснено з метою створення економічних та інших умов для розвитку культури і народної освіти національних меншин. І тут були певні досягнення. Статистика народної освіти 1922 р. свідчила про наявність переважної більшості українських шкіл, а також шкіл, де навчання проводилося мовами національних меншин (*табл. 1*) [8, с. 4].

На 1 січня 1922 р. було зареєстровано, за даними обстежень, 15 793 одиниці трудові школи. З них підлягали розробці 12 710 (це становило 81%), де навчалося 995 505 школярів [9, арк. 6]. Однак, як видно з наведеної таблиці, навіть ця кількість шкіл не подала повних даних. Давалися взнаки і тяжкі часи повоєнної розрухи, і

недосконалість статистичної служби. Та незважаючи на відсутність інформації щодо всіх наявних загальноосвітніх шкіл, загальна картина достатньо зрозуміла. Зокрема, значно поширеними були російськомовні школи в містах, що свідчило про міцні позиції надбання минулою освітянської системи.

Таблиця 1

Кількість шкіл в Українській СРР на 1 січня 1922 р., де велися заняття українською, російською, єврейською, польською та іншими мовами

Місце-знаходження об'єкта дослідження	Кількість шкіл, які подали відомості	Кількість шкіл, де велися заняття мовами						
		українською	російською	єврейською	польською	українською та російською	іншими мішаними мовами	іншими мовами
Всього в Україні	12 109	6 105	3 404	119	102	1 966	133	280
З них: місто	1 039	247	521	62	23	142	22	22
с/т	603	229	123	52	20	144	22	13
сільська місцевість	10 467	5 629	2 760	5	59	1 680	89	245

15 грудня 1927 р. проходив Всесоюзний шкільний перепис, в якому позначилися успіхи національної політики в Україні. Свідченням цього є такі дані, наведені за основними мовами навчання (табл. 2) [9, спр. 539, арк. 23]:

Була також чимала кількість шкіл, де навчання проводилося молдавською, болгарською, чеською, вірменською, татарською, шведською, асирійською, грецькою мовами. Були школи двох-, трьох- та, навіть, одна – чотирьохмовна – російсько-вірменсько-татарсько-асирійська, де було сім вчителів та 123 учні [10, с. 37]. Не менше розмаїття спостерігалось в школах-семирічках, в школах селянської молоді, в школах переростків, де навчання було і дво-, і тримовним [10, с. 37].

На кінець 20-х рр. у республіці працювало 4/5 шкіл, 2/3 технікумів і близько третини інститутів з українською мовою навчання [11]. У 1929/30 навчальному році налічувалося 1 539 шкіл, де навчання велося російською мовою, 786 – єврейською, 628 –

німецькою, 381 – польською, 121 – молдавською, 73 – болгарською, 16 грецькою, 15 – чеською тощо [3].

Таблиця 2

**Характеристика шкіл в Українській СРР на 15 грудня 1927 р.
за мовами навчання**

Школи, в т.ч. і за мовами навчання	Міські поселення			Сільські поселення		
	Число обстежених шкіл	В них		Число обстежених шкіл	В них	
		учителів	учнів		учителів	учнів
Школи першого концентру						
Всього	844	3 427	120 691	16 248	33 153	1 407 948
українська	486	1 727	63 671	13 804	28 370	1 217 964
російська	188	982	35 502	921	2 101	85 670
єврейська	87	334	9 211	224	410	14 660
німецька	5	19	423	542	763	26 212
польська	19	40	1 093	281	349	15 764
Школи-семирічки						
Всього	1 033	17 980	470 199	1 288	11 714	383 758
українська	431	6 719	180 748	1 058	9 710	322 192
російська	218	4 226	113 884	55	484	15 719
єврейська	121	1 547	34 295	39	285	8 620
німецька	4	51	894	39	273	6 967
польська	19	208	3 670	6	46	1 493

Піклування про розвиток корінної нації в Україні, процес українізації, розвиток національних меншин позначалися і на національно-державному устрої. Так, у 1931 р. в республіці налічувалося 25 національних районів, у тому числі 8 російських, 7 німецьких, 3 єврейських, 3 болгарських, 3 грецьких, 1 польський. Серед національних сільських рад було 450 російських, 254 німецьких, 151 польська, 156 єврейських, 12 чеських, 45 болгарських, 30 грецьких, 4 білоруські, 3 албанські.

Вдосконалювалася мережа загальноосвітніх шкіл України, зміцнювалася їхня навчально-матеріальна база, поліпшувалася підготовка і перепідготовка учительських кадрів, підвищувалася їхня кваліфікація. Народний комісаріат освіти республіки намагався тримати курс на те, щоб кількість шкіл з викладанням національними мовами відповідала національному складові тих чи інших регіонів. Представники національних меншин широко залучалися і до навчання у вищих навчальних закладах. Учителів для шкіл національних меншин готували як загальні, так і спеціально створені в республіці численні навчальні заклади.

В Кремлі із занепокоєнням спостерігали за успіхами українізації в УСРР і суміжній з нею Кубані. З цього приводу С.В. Кульчицький відзначав, що «коренізація... в Україні швидко вийшла за межі бюрократичної кампанії і стала знаряддям національного відродження» [12, с. 5]. Українізована Кубань, як свідчив розвиток подій, рано чи пізно стала б частиною України.

Однак шляхом українізації Україна йшла недовго. В умовах формування адміністративно-командної системи управління державою і пов'язаної з нею уніфікації національно-культурної сфери ці багатомірні процеси почали дедалі більше розглядатися певними колами керівників партії як націоналістичні. Цей поворот набирив сили в умовах активного впровадження у суспільну свідомість установки щодо «перманентних націоналістичних ухилів» у лавах КП(б)У, постійного пошуку «ворогів народу» та «шкідників», що заважали «соціалістичному будівництву». Саме сфера міжнародних відносин стала одним з перших полігонів, на якому обкатувався сталінський механізм репресій.

В Українській СРР провідником національної політики по-сталінськи був генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.М. Каганович. Однією з його перших жертв став нарком освіти республіки О.Я. Шумський, який пропонував послідовно, наполегливо проводити українізацію, критикував централістську політику Москви щодо кадрової роботи (а в листі до Й.В. Сталіна, написаному на початку 1926 р., прямо вказував на необхідність відкликати московських призначенців, зокрема Л.М. Кагановича) тощо. У квітні 1926 р. Й.В. Сталін, за дорученням ЦК ВКП(б), направив членам Політбюро ЦК КП(б)У листа, в якому різко критикувалися погляди О.Я. Шумського як націоналістичні, а його пропозиції щодо прискореної українізації не тільки партійного, державного апарату, а й російських робітників кваліфікувалися як політично шкідливі. Погляди О.Я. Шумського були оцінені як «націоналістичний ухил», і його було знято з посади керівника Наркомосу республіки, в компетенцію якого в той час поряд із усією системою освіти входили також культурно-освітня робота, друк, наука, література і мистецтво.

Під виглядом зміцнення пролетарського інтернаціоналізму, прилучення до російської мови, російської культури тощо почалося поступове знищення українських національних установ народної освіти. Проти цього явища виступили українські комуністи: у 1927 р. ЦК КП(б)У звернувся до Виконкому Комінтерну в справі російського національного збочення в партії, яке перешкоджало українізації. Суть цього явища характеризувалося так: «Це збочення полягає в ігноруванні і недооцінці значення національного питання в Україні, що часто прикривається інтернаціоналістськими фразами» [13, с. 57–58].

У 1927 р. російський націоналістичний ухил був засуджений, однак на рубежі 20–30-х рр. звужується сфера вживання української мови, обмежується діяльність шкіл і культурно-освітніх установ, багато відомих діячів української науки і культури зазнають репресій. Знання української мови стало зовсім не обов'язковим для керівних кадрів. Все це поступово вело до порушень конституційних засад, загалом чинного радянського законодавства (союзного й республіканського) щодо освіти, не говорячи вже про права людини.

В грудні 1932 р. в райони компактного проживання українців за межами республіки надійшла телеграма за підписами Й.В. Сталіна і В.М. Молотова, де рішуче засуджувалася українізація, було наказано до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою [14, с. 53]. А при запровадженні паспортної системи в цих районах українці примусово заповнювали графу «Національність» визначенням «русский»...

ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР приймає постанови, відповідно до яких розпочався «законний» процес згортання українізації: 14 грудня 1932 р. «Про припинення українізації на Північному Кавказі» (тобто на Кубані, Дону. – В.Я.), наступного – 15 грудня – про припинення українізації на Слобожанщині, на Поволжі, у Казахській АРСР і на Далекому Сході. У січні 1933 р. в Україну прибуває особистий представник Й.В. Сталіна П.П. Постишев, якому було доручено завершити колективізацію, провести чистку в Компартії України та припинити українізацію.

У 1933 р. ЦК КП(б)У, проводячи лінію ЦК ВКП(б), вживає дієвих заходів, спрямованих на виправлення «націоналістичних помилок», організовує роботу з очищення української мови від усього націоналістично підозрілого. У зв'язку з тим, що у практиці роботи органів Наркомосу Української СРР спостерігалися спроби насильницької українізації в школах, це оцінювалось як шкідливе у справі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Розпочався офіційний курс на розширення мережі російськомовних шкіл і класів [15, с. 474].

Перш за все вістря цього «пролетарського інтернаціоналізму» було націлене, як зазначає В.Ф. Соддатенко [16, с. 150], на ідеолога і теоретика культурної революції на Україні, комісара Наркомосу республіки М.О. Скрипника, який очолював комісаріат з 1927 р. Болісно сприйнявши звинувачення у націоналізмі і не бажаючи зректися політики українізації, 7 липня 1933 р. М.О. Скрипник наклав на себе руки.

На листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У були «підбиті підсумки», накреслені нові завдання у проведенні національної політики в республіці. Була ухвалена навіть спеціальна резолюція про націоналістичний ухил М.О. Скрипника, яка закінчувалася словами: «Націоналістичний ухил Скрипника і

очолюваної ним течії полегшував роботу українських націоналістів, спрямовану на відрив України від Радянського Союзу і перетворення її в колонію польського фашизму або німецького імперіалізму, полегшував роботу російських білогвардійців і чужоземних інтервентів, які також прагнули до відриву України від Радянського Союзу, хочуть завдати удар економічній і політичній моці Союзу – інтернаціонального центру пролетарської революції» [17, с. 76]. Водночас, підсумовуючи результати своєї діяльності, П.П. Постишев наголошував, що, «виявивши націоналістичний ухил Скрипника, ми змогли звільнити... структуру української соціалістичної культури від усіх... націоналістичних елементів. Була виконана велика робота. Досить сказати, що один лише Наркомісаріат освіти ми **очистили** (виділено нами. – В.Я.) від двох тисяч людей, що належали до націоналістичних елементів, у тому числі близько 300 вчених і письменників» [18, с. 364]. За даними Ю.І. Шаповала, протягом тільки 1933 р. з апарату наркомату освіти було «вичищено» 200 «націоналістичних, ворожих елементів», а в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних – 90%; усі ці люди були піддані різним формам репресій; 4 тис. вчителів було звільнено зі шкіл України як «класово-ворожі елементи». Натомість розширювалася мережа російських шкіл і класів [19, с. 126].

Жертвою репресій стала і півмільйонна КП(б)У, чисельність якої за кілька років скоротилася наполовину, а її керівний склад у 1937 р. знищено повністю. З цього приводу М.В. Попович констатував: «До 1937 року цілковито винищене все українське, що було створене за роки червоного ренесансу, перестріляно всіх, хто мав національну свідомість, хоч і був комуністом» [23, с. 16].

Найстрашніше цей процес «очищення» відбувався у 1932–1933 рр., під час жахливого голодомору в Україні, який став глибокою демографічною та духовною катастрофою. Значною мірою це стосувалося і загальноосвітньої школи. Жахливі факти наводить В.І. Марочко, який наголошує, що у 1932/33 навчальному році, враховуючи дані райвідділів, школи відвідувало 50% дітей, особливо в селах, загальна цифра «відсіювання» учнів на час пекельного голодомору – 2,5 млн. осіб [21, с. 53].

Відзначені явища та події в Україні сприймалися інтелігенцією як кінець українізації та рішучий поворот Й.В. Сталіна до тієї ж великодержавної політики, що проводився царатом. У 1934 р. під тиском сталінської верхівки українізація стала розглядатися як прояв націоналізму, і проти неї була розпочата жорстока боротьба. А вже у 1935 р. перший секретар КП(б)У П.П. Постишев звітував, що «члени

Комуністичної партії України почали деукраїнізуватися і навіть перестали розмовляти українською мовою» [20, с. 16].

Висновки. Таким чином, величезна робота, що була проведена в Україні у 20-х – на початку 30-х рр. у плані демократичного вирішення державно-правових проблем реалізації національної політики у галузі освіти, зокрема, на ниві шкільництва, як українського народу, так і національних меншин, була зведена нанівець командно-адміністративною системою в умовах зміцнення тоталітаризму в СРСР.

У квітні 1938 р. ЦК КП(б)У, керований М.С. Хрущовим, спільно з Раднаркомом Української РСР прийняли постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», а в липні того ж року видано інший партійний документ «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів і національних відділів та класів у школах, технікумах і вузах Української РСР», де створення учбових закладів з викладанням мовами національних меншин кваліфікувалося як «насадження» особливих національних шкіл, які стали вогнищем «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а їх подальше функціонування визнавалося «недоцільним і шкідливим»... Учнів переводили в школи з українською і російською мовами викладання. Реорганізація національних шкіл у республіці проводили поспішно, щоб завершити її до серпня 1938 р. Планувалося відрпортувати у ЦК ВКП(б), що новий, 1938/39 навчальний рік в Україні буде вільним від «націоналістичних» учбових закладів.

Позитивний досвід, нагромаджений у сфері міжнаціональних відносин, у сфері народної освіти, був відкинтий і засуджений навіть на кримінальному рівні. А останнього удару по механізму управління національними відносинами завдала постанова ЦК КП(б)У від 16 лютого 1939 р., де створення національних районів кваліфікувалось як «штучне». Відповідно до цієї постанови вони були ліквідовані або реорганізовані, а сільради цих районів приєднали до інших районів республіки. Процес вільного розвитку національних відносин був фактично загнаний у жорстко централізовані бюрократичні рамки, а пріоритет національної освіти, перш за все української, замінено правовим утвердженням та зміцненням російськомовної освіти.

1. Див.: Українська Радянська Енциклопедія: [в 17-ти т.]. – К.: УРЕ, 1965. – Т. 17. – 809 с.; Освіта. – 1991. – 10 грудня.

2. Див.: Розвиток української культури за роки Радянської влади / АН УРСР. Ін-т історії; редкол.: П.П. Гудзенко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 368 с.

3. Див.: Освіта.– 1991. – 10 грудня.

4. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1953): [в 2-х ч.] – 7-е изд. – М.: Гос. политиздат, 1953. – Ч. I. 1898–1925. – 952 с.
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 336 с.
6. Див.: Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, 1917-1959 рр.: [зб. документів у 2-х т.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1.: 1917 – червень 1941. – 884 с.
7. Див.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов. 1917–1936. Т. 1–7. – М., 1959–1965. – Т. V.
8. Див.: Народное образование Украины на 1 января 1922 г. Учреждения Социального Воспитания: Таблицы. – X., 1924.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166, оп.11, спр.532.
10. Див.: Всесоюзная школьная перепись 15.XII.1927 года. Том первый. Школьные учреждения социального воспитания на Украине. – X., 1930.
11. Див.: Курносів Ю.Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках / Ю.Ю. Курносів // Український історичний журнал. – 1989. – № 12.
12. Кульчицький С. Голодомор-33. До 75-річчя трагедії / С.В. Кульчицький // Світогляд. – 2008. – № 6(14). – С. 1–5.
13. Два роки роботи: звіт Центрального комітету КП(б)У. – X., 1927.
14. Див.: Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки / В.С. Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 3.
15. Див.: Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 816 с.
16. Див.: Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2002. – 352 с.
17. Листопадовий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Резолюції. – X., 1933.
18. Див.: Субтельний О. Україна: Історія / пер. з англ. Ю.А. Шевчука; вступ. ст. С.В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
19. Шаповал Ю.І. Україна 20–50 років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
20. Експрес. – 2005. – 1–8 вересня.
21. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. / Василь Марочко. – К.: ПП Наталія Брехуненко, 2007. – 64 с.